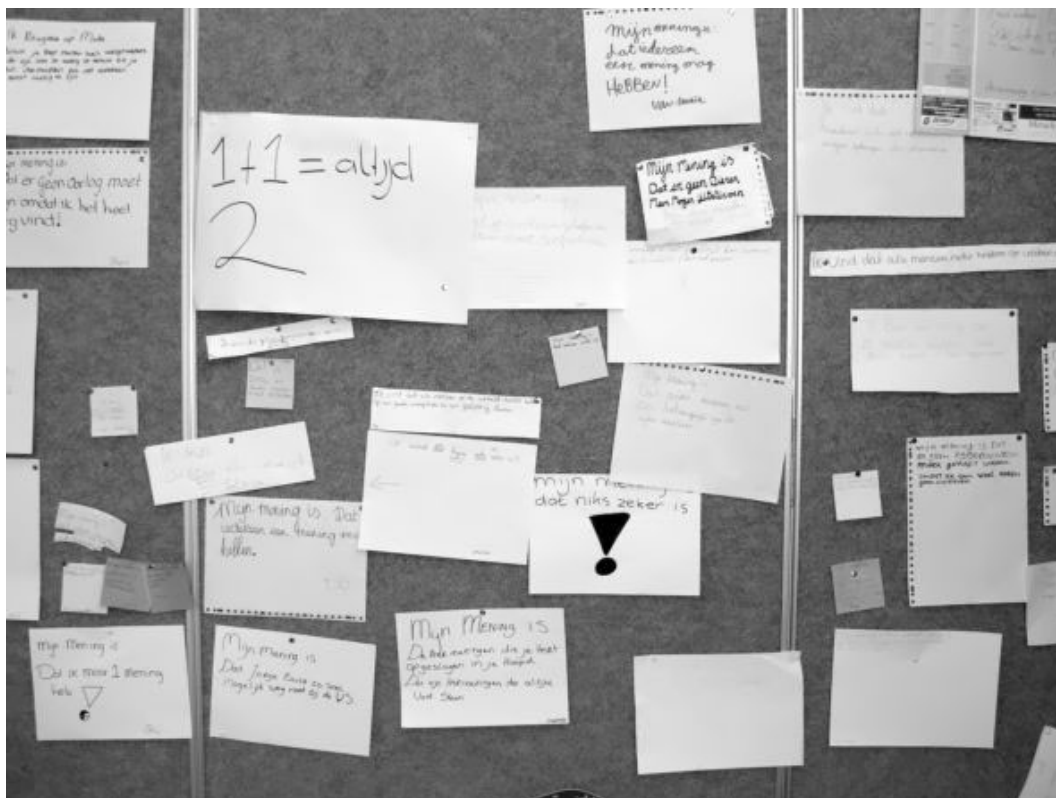

onderzoek

democratie leren door filosoferen

rapportage eerste fase, zomer 2007

rob bartels

kenniskring geïntegreerd pedagogisch handelen
hogeschool INHOLLAND, Haarlem

1 augustus 2007

© kenniskring geïntegreerd pedagogisch handelen haarlem

© rob bartels boskoop

gsm 06 44 33 66 75

e-mail robbartels@xs4all.nl

website www.xs4all.nl/~rob1sept

Inhoudsopgave

Verantwoording	5
opzet van het onderzoek	5
opzet van deze rapportage.....	6
Samenvatting	8
het programma	8
het onderzoek	8
de deelnemers	9
de resultaten	9
filosoferen is een democratische praktijk!.....	11
A. De deelnemers.....	13
Deelnemende leraren.....	13
Deelnemende kinderen	15
Notitie over de deelname	16
B. De praktijk van het filosoferen	18
Overzicht	18
de leraren.....	18
de kinderen	20
ontwikkeling	21
Vragen stellen.....	24
de leraren.....	24
de kinderen	25
notitie.....	26
Inbreng in het gesprek.....	27
de leraren.....	27
de kinderen	28
notitie.....	29
Betrokkenheid.....	31
de leraren.....	31
de kinderen	32
notitie.....	33
Zelf antwoorden	34
de leraren.....	34

de kinderen	35
notitie.....	35
Argumenteren	36
de leraren.....	36
de kinderen	38
notitie.....	39
Met elkaar	40
de leraren.....	40
de kinderen	41
notitie.....	42
Verschil van mening	43
de leraren.....	43
de kinderen	44
notitie.....	44
C. Evaluatie van het programma	46
Overzicht	46
het programma	46
evaluatie	47
notitie.....	49
Groep 1/2:.....	50
Groep 3/4:.....	54
Groep 5/6:.....	58
Groep 7/8:.....	62

Verantwoording

In maart 2007 is het programma en het onderzoek Democratie leren door filosoferen in ruim 40 groepen in het basisonderwijs van start gegaan. Programma en onderzoek lopen tot de zomer van 2008. In deze looptijd onderscheiden we drie fasen, de eerste van maart 2007 t/m juli 2007, de tweede van augustus 2007 t/m januari 2008, en de derde vanaf februari 2008.

Het programma omvat delen voor groep 1/2, voor groep 3/4, voor groep 5/6 en voor groep 7/8. In de eerste fase bestaat elk deel uit vijf uitgewerkte thema's, die de basisschoolleraar in staat moet stellen minstens elke veertien dagen met zijn kinderen te filosoferen. In de volgende fasen zal het programma hetzelfde aantal thema's omvatten.

Tot het project hoort ook een theoretische onderbouwing. Deze krijgt werkende weg zijn beslag. Het eerste concept ervan zal ik in september presenteren.

opzet van het onderzoek

De ambitie van het onderzoek is te laten zien dat filosoferen met kinderen bijdraagt aan democratische burgerschapsvorming. Door te filosoferen nemen kinderen deel aan een democratische praktijk, alle deelnemers in het gesprek zijn gelijkwaardig, hebben een gelijke kans invloed op het proces uit te oefenen; in het gesprek gaat het om meningsvorming, vrije meningsuiting, en –uitwisseling. Filosoferen vindt plaats in dialoog. In de eerste fase van het onderzoek wilden we weten hoe kinderen handelen tijdens het filosoferen, in het licht van de democratische aspecten van het filosoferen. Hebben ze inderdaad invloed op het proces? Kunnen ze hun mening vrij uiten en doen ze dat ook?

In deze fase van het onderzoek hebben we drie middelen ingezet om zicht te krijgen op de praktijk van het filosoferen:

- **een enquêteformulier voor de leraren.** De enquête bestaat uit drie delen. In het eerste deel trachten we zicht te krijgen op de deelnemende leraren: welke groep leiden ze? Hebben ze ervaring met filosoferen met kinderen? Wat is hun motivatie om met kinderen te filosoferen? De enquête is begin juni aan alle deelnemende leraren verstuurd. Daarvan zijn er 24 op tijd voor verwerking ingevuld teruggezonden. 4 leraren hebben laten weten dat ze niet of slechts in geringe mate het programma hebben kunnen uitvoeren waardoor ze niet aan de enquête konden deelnemen. Van de overige leraren is op dit moment niet duidelijk waarom ze geen formulier hebben ingestuurd. De kwantitatieve gegevens van de enquête zijn ingevoerd in een SPSS databestand. Hierop zijn de relevante bewerkingen losgelaten. De SPSS output bestanden heb ik per item afgedrukt in dit document, waarin ik ook de aanvullende opmerkingen en toelichtingen op de formulieren heb opgenomen.
- **een enquêteformulier voor de kinderen van groep 3 t/m 8.** Alle kinderen in de deelnemende groepen 3 t/m 8 hebben een formulier toegestuurd gekregen. Van 4 scholen hebben we formulieren ingevuld teruggestuurd gekregen. In totaal hebben we zo de gegevens

van 393 kinderen kunnen verwerken.

Van 1 groep (5/6) weet ik dat de leraar weinig heeft kunnen filosoferen met kinderen, daarom hebben die kinderen geen formulier ingevuld.

Van de andere groepen weet ik op dit moment niet waarom er geen formulieren zijn ingevuld en ingestuurd.

De kwantitatieve gegevens van de enquête zijn ingevoerd in een SPSS databestand. Hierop zijn de relevante bewerkingen losgelaten. De SPSS output bestanden heb ik per item afgedrukt in dit document.

- **groepsbezoeken en interviews.** Met acht leraren, twee uit groep 1/2, twee uit groep 3/4, enz. had ik afspraken gemaakt voor groepsbezoeken en interviews met de leraar en de kinderen. Doel was om de kwantitatieve gegevens uit de enquêtes beter te kunnen duiden. Helaas was het door de zomervakantie niet mogelijk om de bezoeken af te leggen, nadat de enquêteformulieren waren verwerkt. Ook moesten 3 van de 8 leraren de afspraak afzeggen, 2 vanwege ziekte, 1 omdat zij niet aan uitvoering van het programma was toegekomen. Gedeeltelijk is dit gecompenseerd doordat ik wel bij anderen op bezoek kon. De spreiding van groep 1 t/m 8 is daardoor echter wel ongelijkmatig geworden. De bezoeken en interviews hebben plaatsgevonden in juni en begin juli bij:
 - 2 groepen 1/2 van de Statenschool in Dordrecht
 - 1 groep 1/2 van de Zevensprong in Boskoop
 - 3 groepen 3 en 4 van Het Landje in Rotterdam (alleen interview met leraren)
 - 2 groepen 7/8 van de Statenschool in Dordrecht

Tijdens de observaties en de interviews heb ik de items op de enquêteformulieren als kijk- en ijkpunten aangehouden, en daarop doorgevraagd. De notities van de observaties en de interviews met de leraren heb ik hier als bijlage 1 bijgevoegd. De interviews met de kinderen van groep 1/2 hebben mijns inziens geen relevante gegevens opgeleverd. Een verslag van het interview met de kinderen van groep 7/8 van de Statenschool heb ik als bijlage 2 bijgevoegd.

opzet van deze rapportage

Na de **samenvatting** waarin ik de uitkomsten in deze fase van het onderzoek zal trachten samen te vatten tegen het licht van de doelen en vooronderstellingen van het onderzoek, vind je de rapportage, opgezet in drie hoofdstukken.

Hoofdstuk A geeft een beeld van **de deelnemers**, de leraren, de kinderen en de scholen waar zij werken en leren.

Hoofdstuk B De praktijk van het filosoferen is het hart van de rapportage. Per onderzocht item geef ik eerst de statistische uitkomsten van de lerarenenquête weer, daarna die van de daarmee corresponderende items uit de enquête van de kinderen. Elk item sluit ik af met een notitie waarin ik de uitkomsten van beide enquêtes met elkaar vergelijk en deze verbind met mijn waarnemingen uit de observaties en interviews.

Hoofdstuk C is een **evaluatie van het programma** door de deelnemende leraren. Strikt genomen maakt deze evaluatie geen deel uit van het onderzoek. De gegevens zijn echter wel van belang voor het onderzoek. Door het programma, en als de leraren het programma ook inderdaad

hebben uitgevoerd, weten we wat ze gedaan hebben. We weten wat geleid heeft tot de uitkomsten die in hoofdstuk B gepresenteerd worden. In hoofdstuk C geef ik eerst een algemeen overzicht van de bevindingen van de leraren met het programma. Dit overzicht zal ik integreren in de uitkomsten van het onderzoek. Tot de evaluatie van het programma horen ook evaluaties per thema in het programma. Deze worden in hoofdstuk C per groep 1/2, 3/4, enz. gepresenteerd. Deze evaluaties geef ik sec en zonder commentaar weer. De ontwikkelaars moeten er hun conclusies maar uit trekken voor de verdere ontwikkeling van het programma in de volgende fasen, voor de uiteindelijke vastlegging, en de verspreiding van het programma.

Bijlage 1 zijn de aantekeningen bij de groepsbezoeken en interviews met de leraren.

Bijlage 2 is een verslag van het interview met kinderen van groep 7/8 van de Statenschool in Dordrecht.

Om de privacy van de deelnemers te beschermen zijn de bijlagen uit dit bestand verwijderd

Samenvatting

In maart 2007 is het programma en het onderzoek Democratie leren door filosoferen van start gegaan. Programma en onderzoek lopen tot de zomer van 2008. Deze rapportage gaat over de eerste fase van maart t/m juli 2007. Tot het project hoort ook een theoretisch concept over filosoferen en democratie waarvan de eerste versie in september a.s. beschikbaar zal zijn.

het programma

Het programma 'Democratie leren door filosoferen' omvat vier deelprogramma's, met elk vijf uitgewerkte thema's:

- **Een kind kan meer vragen dan ... voor groep 1/2.** Hierin staat vooral vragen stellen centraal.
- **Alle stemmen tellen voor groep 3/4.** Hierin is de belangrijkste focus de bevordering van de dialoog.
- **Daarom is geen reden voor groep 5/6,** waarin de ontwikkeling van denkvaardigheden centraal staat.
- **De hoofdzaak voor groep 7/8.** Hierin worden enkele voor de democratie relevante thema's uitgewerkt.

Het gaat om een 'gewoon' programma filosoferen met kinderen. Behalve in de keuze van enkele thema's in groep 7/8 is er dus geen speciale nadruk op de ontwikkeling van democratische waarden of vaardigheden. De vooronderstelling is dat filosoferen met kinderen een democratische praktijk is en door in die praktijk te handelen, ontwikkelen kinderen deze waarden en vaardigheden.

In het programma wordt speciaal aandacht besteed aan:

- filosofische oriëntaties voor de leraar;
- grote variatie in openingsscenario's;
- de opbouw van het gesprek, die moet vooral verdieping bewerkstelligen;
- afrondende activiteiten.

Het programma moet leraren in staat stellen minstens een keer per twee weken met kinderen te filosoferen. De vooronderstelling was dat het er met minder niet meer toe doet.

het onderzoek

De ambitie van het onderzoek is te laten zien dat filosoferen met kinderen bijdraagt aan democratische burgerschapsvorming. Door te filosoferen nemen kinderen deel aan een democratische praktijk, alle deelnemers in het gesprek zijn gelijkwaardig, hebben een gelijke kans invloed op het proces uit te oefenen; in het gesprek gaat het om meningsvorming, vrije meningsuiting, en –uitwisseling. Filosoferen vindt plaats in dialoog.

In deze eerste fase van het onderzoek wilden we weten hoe kinderen handelen tijdens het filosoferen, in het licht van de democratische aspecten van het filosoferen. Hebben ze inderdaad

invloed op het proces? Kunnen ze hun mening vrij uiten en doen ze dat ook?

In deze fase van het onderzoek zijn drie middelen ingezet om zicht te krijgen op de praktijk van het filosoferen:

- een enquête onder de leraren.
- een enquête onder de kinderen van groep 3 t/m 8.
- groepsbezoeken en interviews bij enkele van de leraren en hun groepen

de deelnemers

Ruim veertig leraren en hun kinderen zijn in maart begonnen met het programma. Drie hele schoolteams doen mee, van de Statenschool in Dordrecht, de Zevensprong in Boskoop, en Icarus in Heemstede; negen leraren van de Groningse Schoolvereniging en drie leraren van basisschool Het Landje in Rotterdam doen mee en voorts nog zes individuele leraren. De onderzoeksgegevens zijn gebaseerd op de respons uit Dordrecht, Boskoop, Heemstede, Rotterdam en van een individuele leraar in Assendelft. Daarmee vertegenwoordigen ze een behoorlijke diversiteit, naar type school, openbaar, katholiek en bijzonder neutraal, en schoolbevolking, binnenstad, multicultureel, 'wit', enz.

De spreiding van groep 1/2 tot en met groep 7/8 is zowel onder de leraren als onder de kinderen onevenwichtig. Onder de leraren zijn hen die een groep 5/6 en een groep 7/8 hebben sterk oververtegenwoordigd. Ik beschouw dit als de grootste makke van het onderzoek. In de spreiding van groep 3/4 tot en met groep 7/8 onder de kinderen ligt het zwaartepunt bij groep 3/4. Dit wordt deels veroorzaakt door de kinderen van basisschool Het Landje in Rotterdam. Van die school doen alleen de kinderen van groep 3 en 4 mee. Deze gegevens kreeg ik echter op een later tijdstip. Aanvankelijk had ik alleen de gegevens van kinderenquête van de Statenschool, de Zevensprong en Icarus. Ik heb verschillende vergelijkingen gemaakt tussen de scholen. Het was interessant om te zien dat de praktijk van het filosoferen, voor wat betreft de onderzochte items, op die drie scholen niet belangrijk verschilt. Nog interessanter werd het na de invoeging van de gegevens van Het Landje, een uitbreiding van 327 kinderen naar 393: de gemiddelde scores weken nauwelijks af van de gemiddelden zonder de kinderen van Het Landje. Het hoogste verschil was 0,08! Ik zie dit als een teken van betrouwbaarheid van de onderzoeksgegevens, voor wat betreft het kinderdeel.

de resultaten

De leraren zijn enthousiast over het programma, en niet zo'n beetje ook. De gemiddelde waardering door de leraren is 4,06 op een vijfpuntschaal. 'Dit geeft voor mij zoveel richting'; 'het werkt gewoon'; de handleidingen zorgen ervoor 'dat het gesprek niet aan de oppervlakte blijft, dat je "de diepte in moet".' Wel moet je er regelmatig mee werken, melden verschillende leraren, dan zie je de gunstige ontwikkelingen. De meeste leraren hebben gemiddeld een keer per twee weken met de kinderen gefilosofeerd. We veronderstelden dat dit het minimum zou zijn. Dat is het inderdaad. Degenen die het vaker doen, melden meer groei. Enfin, deze leraren zullen ook wel de

grootste enthousiastelingen zijn. In ieder geval zorgt het programma ervoor dat leraren en kinderen eens in de twee weken kunnen filosoferen. Het enthousiasme onder de leraren over het programma kan niet alleen verklaard worden door de kwaliteit ervan. Dat het er is, is al een geweldige stimulans.

Is filosoferen met kinderen een democratische praktijk? Welk handelen nemen we in de praktijk waar?

Filosoferen begint met het stellen van vragen! Door de kinderen! Dat althans is de vooronderstelling. De vraag geeft richting aan het gesprek, wie de vraag stelt heeft daarmee een belangrijke invloed op het proces in een filosofisch onderzoek. Tijdens de gesprekken worden veel vragen gesteld, maar die worden niet vooral door de kinderen gesteld. De leraren stellen de vragen, waarmee ze ook de richting en ontwikkeling van het gesprek bepalen.

Wat kinderen wel doen is: elkaar vragen stellen: waarom vind je dat? Kun je dat bewijzen? Betekent dat dan dat ...? Vind je dan ook dat ...? En daar beginnen ze al mee als oudste kleuter. Het zijn deze vragen die het gesprek tot dialoog maken. Op die manier kleuren de vragen van kinderen wel het gesprek.

Wie de mainstream van de dagelijkse schoolpraktijk aanschouwt, neemt nauwelijks vragende kinderen waar. Talrijk zijn de onderzoeken die laten zien hoeveel vragen leraren stellen en in welk moordend tempo ze dat doen. Kennelijk is het voor de meeste leraren moeilijk tijdens het filosoferen dit patroon te veranderen. Mogelijk levert ook het programma (en m.n. de handleiding erbij) hieraan een bijdrage. In de handleiding wordt aan de hand van vooraf bedachte vragen, die de leraar kan stellen, een weg gewezen die het onderzoek in de groep kan gaan. Dit stimuleert kinderen niet tot het stellen van eigen vragen.

Het veelvuldige vragen stellen door de leraren heeft tot gevolg dat kinderen zich tijdens de gesprekken vooral tot de leraar richten.

Iedere groep heeft z'n veelpraters en z'n zwijgers. Zowel de leraren als de kinderen herkennen het verschijnsel. En iedereen lijkt er enigszins ontevreden mee. 'Aan het begin komen veel kinderen aan het woord. Daarna wordt het gesprek vaak overgenomen door bekende gezichten', schrijft een leraar. Een van de kinderen zegt: 'een onderwerp is leuk als iedereen erover mee kan praten, vooral als iedereen er anders over denkt.' Iedereen laten meepraten is lastig in groepen van meer dan twintig kinderen: 'als ik iets wil zeggen, dan praten de anderen maar door, ze praten heel snel achter elkaar en dan weet ik niet meer wat ik moet zeggen', verzucht een meisje. De leraar die beurten geeft, of de kring rondgaat en zo iedereen aan de beurt laat komen, vinden de kinderen het meest democratisch, maar 'niet zo filosofisch. Dan gaat het intussen over iets heel anders en dan kan je niet meer reageren', vindt een jongen die kennelijk tot de veelpraters hoort. De kinderen vinden wel dat iedereen de kans heeft om deel te nemen aan het gesprek. Dat vindt in de praktijk vooral uitdrukking in het werken met tweetallen en kleine groepen.

De betrokkenheid van de kinderen bij het filosoferen wordt door de leraren hoog ingeschat, behalve bij de kleuters. In de geschreven toelichtingen en ook tijdens de groepsbezoeken en de

interviews met de leraren komt sterk naar voren hoe moeilijk het is de jongste kleuters bij het gesprek te betrekken.

Opvallend is de iets geringere door de leraren waargenomen betrokkenheid in groep 7/8, die ook zichtbaar is bij de kinderen als ze de vraag beantwoorden of filosoferen gaat over dingen die ze interessant vinden. Als we echter betrokkenheid interpreteren naar de mate waarin de kinderen meedenken, dan zien we juist hoge scores. Toch is ook hier sprake van een lichte kentering vanaf groep 5/6. Het zou interessant te zien of dit beeld past binnen een algemeen beeld van de waardering door kinderen van activiteiten in school.

Wat wel is: Ik luister altijd goed naar wat anderen zeggen! Dit item scoorde de hoogste gemiddelden in de kinderenquête, en de spreiding van antwoorden is niet eens groot. En hierin is van geen enkele kentering sprake: denken over wat er gezegd wordt en luisteren naar wat anderen zeggen scoren van jong tot oud hoog.

Net zo hoog, en daarmee komt duidelijk uit het onderzoek naar voren: kinderen antwoorden zelf, hun bijdrage aan het gesprek is authentiek en ze leveren die onafhankelijk van anderen. De hoge gemiddelden en de lage standaarddeviaties (bij de leraren vanaf groep 3/4) laten zien dat het beeld homogeen is. Alleen bij de kleuters is het een onsje minder.

Kinderen geven argumenten voor hun meningen, en dat doen ze steeds meer uit zichzelf naarmate ze ouder worden, is de conclusie. 'Ze groeien hierin naarmate ze ouder worden', schrijft een van de leraren uit groep 3/4. Hoe waar lijkt die uitspraak als we enquêteresultaten bezien. Dat kleuters moeite hebben met argumenteren, en getuige de toelichtingen van de leraren geldt dat vooral de jongste kleuters, is geen verrassing.

Kunnen kinderen ook redelijk omgaan met kritiek en meningsverschillen? Bij alle vorige items zagen we dat leraren en kinderen de praktijk van het filosoferen niet zo verschillend beoordelen. De tendens in de antwoorden komt steeds overeen. Hier is dat niet zo. De leraren hebben kennelijk een te rooskleurig beeld van hoe de kinderen kritiek en meningsverschillen ervaren. En daarover zijn ze het erg eens: ja, kinderen reageren rationeel op kritiek. Niet dus, vinden de kinderen, het is vervelend als anderen het niet met je eens zijn.

Naarmate kinderen ouder worden, wordt dit wel minder. Misschien is hier sprake van een groeiproces. En er was sprake van een verschil in de vraagstelling. Aan de leraren werd naar het waarneembare gedrag gevraagd, aan de kinderen naar een emotie.

filosoferen is een democratische praktijk!

Filosoferen met kinderen is een democratische praktijk. Weliswaar is de leraar de dominante vragensteller in het gesprek, waarmee hij de richting en ontwikkeling ervan beslissend beïnvloedt, toch zien we ook veel invloed van de kinderen op de praktijk. Ze beschikken al vrij jong over een dialogische houding en vaardigheden, zoals elkaar vragen stellen, en naar elkaar luisteren, en deze ontwikkelen ze ook nog door, naarmate ze ouder worden.

Iedereen heeft evenveel kans om mee te doen. Het gesprek in de hele kring wordt meestal wel

bepaald door de veelpraters, doordat ook gebruik gemaakt wordt van kleinere kringen en groepen komt toch iedereen aan bod. De betrokkenheid tijdens de gesprekken is hoog.

Hun mening vormen de kinderen zelf, hun bijdrage aan het gesprek is authentiek en ze leveren die onafhankelijk van anderen. Kleuters willen nog wel even eerst naar elkaar kijken en luisteren, maar vanaf groep 3 is dit voortreffelijk aanwezig. En het groeit ook nog.

Kinderen geven argumenten voor hun meningen, en dat doen ze steeds meer uit zichzelf naarmate ze ouder worden. Moeilijk is het wel om nieuwe argumenten te bedenken, als je je standpunt moet verdedigen. Dat vinden kinderen vervelend, als een ander het niet met je eens is. Kennelijk voelt dat niet prettig, maar in de reacties is dat naarmate kinderen ouder worden steeds minder waarneembaar.

A. De deelnemers

Deelnemende leraren

De enquête voor de leraren is terug ontvangen van leraren van de volgende scholen:

		deelname aan programma	deelname aan enquête
school	Statenschool, Dordrecht	8	5
school	de Zevensprong, Boskoop	7	7
school	Icarus, Heemstede	8	8
school	Groningse Schoolvereniging, Groningen	9	
school	Basisschool Het Landje, Rotterdam	3	3
school	Speel en Werkhoeve, Bodegraven	1	
school	Amstelmeerschool, Amsterdam	1	
school	Octant, Assendelft	1	1
school	Montessorischool, Oosterhout	1	
school	Piramideschool, Haarlem	1	
school	Mytyschool, Bergen	1	
	Totaal:	41	24

groep	1/2	3/4	5/6	7/8
aantal	8	9	3	4

aantal kinderen in de groep	<20	20 – 25	26 – 30	>30
aantal	5	5	10	4

Wat is je ervaring met filosoferen met kinderen voordat je in maart met het programma begon?

16	Hiervoor heb ik al heel vaak, of al enige jaren met kinderen gefilosofeerd.
8	Hiervoor heb ik niet of nog heel weinig gefilosofeerd met kinderen.

Hoe vaak heb je in deze periode (vanaf maart) met kinderen gefilosofeerd?

2	minder vaak dan een keer per twee weken
15	gemiddeld een keer per twee weken
5	gemiddeld een keer per week
2	meestal meerdere keren per week

Heb je alleen met het programma gewerkt of heb je daarbuiten ook met kinderen gefilosofeerd?

10	ik heb alleen met het programma gewerkt
14	ik heb ook over andere onderwerpen met de kinderen gefilosofeerd

Als je ook over andere onderwerpen hebt gefilosofeerd, kun je dan hieronder daar iets over schrijven:

Leraren groep 1/2

- Waar wordt verf van gemaakt?
- Hoe is papier gemaakt?
- Wat is een vriend?
- Wat is tijd?
- Kunnen dieren praten?
- Olifant en tijdmachine
- zaaien in de lente
- verschil tussen echt en nep
- natuurverschijnselen
- de echoput
- hoe zou het zijn als er nu dino's leefden?

Leraren groep 3/4

- Olifant en tijdmachine
- Pim weet iets
- in project 'wonen' over oude en nieuwe huizen
- gedichten
- muziek
- video
- over vriendschap n.a.v. een prentenboek

Leraren groep 5/6

-

Leraren groep 7/8

- geheugen
- mindmapping
- doodgaan
- wie ben ik?
- goed en slecht

Waarom doe je mee met het programma en het onderzoek?

Wil je onderstaande uitspraken nummeren met 4 t/m 1. 4 voor de uitspraak die je het meest van toepassing vindt voor jou, 3 voor de volgende, en 1 voor de minst van toepassing zijnde.

gem.

3,09	Filosoferen met kinderen draagt bij aan de persoonlijke ontwikkeling van kinderen
3,22	Door te filosoferen ontwikkelen kinderen denkvaardigheden
1,35	Filosoferen met kinderen is een democratische praktijk
2,35	Door te filosoferen komen kinderen in dialoog met elkaar

Deelnemende kinderen

naar school

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Staten	91	23,2	23,2	23,2
Zeven	110	28,0	28,0	51,1
Icarus	126	32,1	32,1	83,2
Land	66	16,8	16,8	100,0
Total	393	100,0	100,0	

naar groep

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid 3/4	176	44,8	44,8	44,8
5/6	107	27,2	27,2	72,0
7/8	110	28,0	28,0	100,0
Total	393	100,0	100,0	

school * groep Crosstabulation

Count

		groep			Total
		3/4	5/6	7/8	
school	Staten	21	19	51	91
	Zeven	38	36	36	110
	Icarus	51	52	23	126
	Land	66	0	0	66
Total		176	107	110	393

Notitie over de deelname

De drie scholen met de hoogste respons zijn drie scholen die regelmatig optreden in publicaties en projecten over filosoferen met kinderen. De betrokkenheid bij het filosoferen is op deze scholen kennelijk hoog. De meeste leraren op deze scholen hebben de enquête ingevuld, en ook de deelname van de kinderen is hoog, zo niet vrijwel volledig (Zevensprong en Icarus). Op basisschool Het Landje in Rotterdam nemen alleen drie groepen 3 en 4 aan het onderzoek deel. De drie leraren en vrijwel al hun kinderen hebben de enquête ingevuld.

Op dit moment heb ik geen verklaring voor de non-respons uit Groningen. De enquêtes waren me wel toegezegd.

De Statenschool in Dordrecht is een openbare jenaplanschool in het centrum van die stad. Het is een multi-culturele en –ethnische school. Basisschool Het Landje is ook een openbare school in het hart van Rotterdam. Het is een klassikale school met een zeer diverse bevolking. De Zevensprong is een katholieke jenaplanschool in het dorp Boskoop. Het is een witte school, wel samengesteld uit alle sociale lagen van de bevolking. Icarus in Heemstede is een bijzonder neutrale school met een eigen onderwijsconcept. Het is een witte middenklasse school.

De spreiding van groep 1/2 tot en met groep 7/8 is zowel onder de leraren als onder de kinderen onevenwichtig. Onder de leraren zijn hen die een groep 1/2 en een groep 3/4 leiden sterk oververtegenwoordigd.

In de spreiding van groep 3/4 tot en met groep 7/8 onder de kinderen ligt het zwaartepunt bij groep 3/4. Dit wordt deels veroorzaakt door de kinderen van basisschool Het Landje in Rotterdam. Van die school doen alleen de kinderen van groep 3 en 4 mee. De Statenschool is enigszins ondervertegenwoordigd, en van Icarus nemen meer kinderen deel. Opvallend zijn de relatief hoge deelname in groep 7/8 van de Statenschool en de geringe deelname in groep 7/8 van Icarus.

Aanvankelijk had ik alleen de gegevens van kinderenquête van de Statenschool, de Zevensprong en Icarus. Van de items had ik ook de scores van de drie scholen vergeleken. Op enkele items geven de kinderen van de Statenschool een iets hogere gemiddelde score, maar deze is niet significant. Zeker niet als we in ogenschouw nemen dat de scores in groep 7/8 gemiddeld iets hoger zijn dan die van de andere groepen en we bedenken dat groep 7/8 van de Statenschool oververtegenwoordigd is t.o.v. groep 3/4 en groep 5/6 van die school. Ik trek daaruit in elk geval de conclusie dat de praktijk van het filosoferen, voor wat betreft de onderzochte items, op de drie genoemde scholen niet belangrijk verschilt.

Interessant was het te zien dat na invoeging van de gegevens van Het Landje, een uitbreiding van 327 kinderen naar 393, de gemiddelde scores nauwelijks afweken van de gemiddelden zonder de kinderen van Het Landje. Het hoogste verschil was 0,08! In de verdeling van de scores (zie overzicht hoofdstuk B) veranderde helemaal niets. Ik zie dit als een teken van betrouwbaarheid van de onderzoeksgegevens, voor wat betreft het kinderdeel.

De meeste deelnemende leraren hebben al wat langer ervaring met filosoferen. Dat is ook de praktijk van de vier scholen. De leraren die melden nog weinig ervaring te hebben zijn nieuwe leraren, die nog niet zo lang op een van de scholen werken.

De meeste leraren filosoferen eens in de twee weken met kinderen. Deze frequentie hadden we ook als voorwaarde gesteld voor deelname. Als het minder vaak gebeurt, zet het niet aan. De meeste leraren geven aan, dat ze meer gefilosofeerd hebben dan alleen met het programma.

De laatste vraag 'Waarom doe je mee?' hebben we ingevoerd om enig inzicht te krijgen in de motivatie van de leraren: wat vinden ze vooral waardevol van filosoferen met kinderen? Het verband met democratische burgerschapsvorming, de reden van dit onderzoek, is voor slechts een enkeling belangrijk. De bijdrage aan de persoonlijke ontwikkeling van kinderen en de ontwikkeling van denkvaardigheden scoren beide hoog. Dat is natuurlijk niet per definitie in tegenspraak met democratische burgerschapsvorming, identiteitsontwikkeling en denkvaardigheden zijn wezenlijke componenten in democratische burgerschapsvorming. De scores op deze vraag zijn mogelijk eerder een indicatie dat het concept democratische burgerschapsvorming (nog?) weinig leeft bij de deelnemende leraren.

B. De praktijk van het filosoferen

Overzicht

De leraren kregen 8 vragen voorgelegd, de kinderen 9. Hieronder vind je eerst een overzicht van de vragen uit de lerarenenquête en de scores op deze 8 vragen. Daarna presenteer ik een zelfde overzicht van de vragen en scores uit de kinderenenquête. Tenslotte besteed ik aandacht aan een subvraag in het onderzoek over de mate waarin een item zich heeft ontwikkeld sinds de start van het programma.

Wanneer waarderen we een gemiddelde score van een item hoog, of niet? Omdat we de enquête-uitslagen niet met gegevens uit andere onderzoeken kunnen vergelijken, kunnen we alleen vergelijkingen maken van scores binnen dit onderzoek. Ik heb de scores per enquête in drie delen opgedeeld. De laagste drie gemiddelde scores in de lerarenenquête noem ik in het vervolg lage gemiddelden, de volgende twee gemiddelde scores midden, en de hoogste drie gemiddelde scores noem ik hoog.

Hetzelfde heb ik gedaan met de scores in de kinderenenquête.

Deze verdelingen heb ik in de navolgende analyses ook toegepast op de subscores per groep (1/2, 3/4, enz.).

De meeste vragen uit de lerarenenquête corresponderen rechtstreeks met een vraag uit de kinderenenquête. Om een analyse mogelijk te maken heb ik deze in 7 onderwerpen ingedeeld:

- vragen stellen
- inbreng in het gesprek
- betrokkenheid
- zelf antwoorden
- argumenteren
- met elkaar
- verschil van mening

Deze onderwerpen worden hierna in 7 paragrafen geanalyseerd.

de leraren

1. Stellen de kinderen vragen?						
Er worden weinig vragen gesteld	1	2	3	4	5	Er worden veel vragen gesteld
2. Hoeveel kinderen hebben inbreng in het gesprek?						
Enkele kinderen praten veel en lang	1	2	3	4	5	De meeste kinderen komen aan het woord
3. Hoe is de betrokkenheid tijdens het gesprek?						
De kinderen zijn gauw afgeleid	1	2	3	4	5	De kinderen zijn zeer

						geïnteresseerd
4. Antwoorden de kinderen zelf?						
Kinderen nemen antwoorden van elkaar over	1	2	3	4	5	Kinderen geven een eigen antwoord
5. Geven de kinderen argumenten voor hun mening?						
Het kost kinderen moeite argumenten voor hun mening te geven, ook als de gespreksleider daarom vraagt	1	2	3	4	5	Kinderen geven spontaan argumenten
6. Richten de kinderen zich tot elkaar of tot de gespreksleider?						
De kinderen richten zich tot de gespreksleider	1	2	3	4	5	De kinderen richten zich tot elkaar en kijken elkaar aan
7. Kunnen de kinderen kritiek van elkaar accepteren?						
De kinderen reageren emotioneel op kritiek	1	2	3	4	5	De kinderen reageren rationeel op kritiek
8. Kunnen de kinderen een standpunt verdedigen?						
De kinderen reageren niet met argumenten op een ander standpunt	1	2	3	4	5	De kinderen proberen nieuwe argumenten te bedenken voor hun standpunt

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
b1vragen	24	1	5	2,71	1,083
b2inbreng	24	1	5	2,96	,999
b3betrok	24	2	4	3,58	,717
b4zelf	24	2	5	4,08	,929
b5argu	24	1	4	3,29	,955
b6richten	21	1	5	2,71	,956
b7kritiek	21	2	5	3,52	,750
b8stand	20	1	5	3,20	1,240
Valid N (listwise)	20				

Acht items:

De drie met de laagste gemiddelde scores noem ik laag; alle gemiddelden: $\leq 3,08$

De twee met de middelste gemiddelde scores noem ik midden; alle gemiddelden: 3,09 t/m 3,41

De drie met de hoogste gemiddelde scores noem ik hoog; alle gemiddelden: $\geq 3,42$

de kinderen

Als we in de groep filosoferen

stel ik nooit vragen	1	2	3	4	5	stel ik altijd veel vragen
praat ik nooit mee	1	2	3	4	5	praat ik veel mee
krijgen sommige kinderen veel meer kans dan anderen om wat te zeggen	1	2	3	4	5	krijgt iedereen evenveel kans om wat te zeggen
denk ik altijd aan iets anders	1	2	3	4	5	denk ik altijd veel na over wat er wordt gezegd
zeg ik altijd wat anderen vinden	1	2	3	4	5	zeg ik altijd wat ik zelf vind
zeg ik nooit waarom ik iets vind	1	2	3	4	5	zeg ik altijd waarom ik iets vind
luister ik nooit naar wat anderen zeggen	1	2	3	4	5	luister ik altijd goed naar wat anderen zeggen
vind ik het vervelend als andere kinderen het niet met mij eens zijn	1	2	3	4	5	vind ik het leuk als andere kinderen het niet met mij eens zijn
gaat het over dingen die ik niet interessant vind	1	2	3	4	5	gaat het over dingen die ik heel interessant vind

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
vragen	393	1	5	2,77	,966
praat	393	1	5	3,18	1,166
kans	391	1	5	3,43	1,253
denk	389	1	5	3,71	1,193
zelf	388	1	5	3,85	1,273
waarom	387	1	5	3,39	1,187
luister	390	1	5	4,01	1,104
oneens	390	1	5	3,06	1,212
interessant	391	1	5	3,34	1,211
Valid N (listwise)	379				

Negen vragen

De drie met de laagste gemiddelde scores noem ik laag; alle gemiddelden: $\leq 3,26$

De drie met de middelste gemiddelde scores noem ik midden; alle gemiddelden: 3,27 t/m 3,56

De drie met de hoogste gemiddelde scores noem ik hoog; alle gemiddelden: $\geq 3,57$

ontwikkeling

Aan elk item in de lerarenenquête was ook de vraag gekoppeld of de leraar op dat item ontwikkeling heeft waargenomen sinds de start van het programma in maart 2007. De gemiddelde scores van deze vraag zijn over de hele linie duidelijk lager dan die van andere vragen. In de toelichtingen lezen we vaak: dit was al zo. Een begrijpelijke reactie, want de meeste leraren in het onderzoek filosoferen al langer met kinderen.

Hoe opmerkelijk is dan onderstaande vergelijking. In de eerste rij (1) zien we de scores van de leraren met meer ervaring, in de tweede rij (2) die van de leraren met nog weinig ervaring.

De derde rij is een overzicht van de gemiddelden uit de hele groep van leraren.

Report

ervaring		b1vragen	b2inbreng	b3betrok	b4zelf	b5argu	b6richten	b7kritiek	b8stand
1	Mean	2,63	2,69	3,06	2,81	2,79	2,64	2,79	2,77
	N	16	16	16	16	14	14	14	13
	Std Dev	1,310	1,302	,998	1,276	1,051	1,082	1,188	1,235
2	Mean	2,29	2,43	2,71	2,00	1,83	2,33	2,00	2,17
	N	7	7	7	7	6	6	6	6
	Std Dev	,756	,976	,488	1,155	,753	1,506	1,265	,983
Total	Mean	2,52	2,61	2,96	2,57	2,50	2,55	2,55	2,58
	N	23	23	23	23	20	20	20	19
	Std Dev	1,163	1,196	,878	1,273	1,051	1,191	1,234	1,170

Het zijn over de hele lijn de leraren met meer ervaring die de meeste ontwikkeling signaleren. Onderstaande tabel laat zien dat de leraren met meer ervaring gemiddeld iets meer de oudere leeftijdsgroepen hebben dan de leraren met weinig ervaring.

Report

groep

ervaring	Mean	N	Std. Deviation
1	2,31	16	1,078
2	1,75	8	1,035
Total	2,13	24	1,076

Hebben leraren met jongere groepen (en gemiddeld met minder ervaring) sinds ze met het programma zijn gaan werken meer ontwikkeling gezien dan de leraren met oudere groepen?

Report

groep		b1vragen	b2inbreng	b3betrok	b4zelf	b5argu	b6richten	b7kritiek	b8stand
1/2	Mean	2,86	2,71	3,00	3,43	2,86	2,86	2,57	2,57
	N	7	7	7	7	7	7	7	7
	Std Dev	,690	,951	,577	,787	,690	,900	,976	,535
3/4	Mean	2,44	2,78	3,33	2,33	2,67	2,67	3,17	3,40
	N	9	9	9	9	6	6	6	5
	Std Dev	1,333	1,563	,707	1,414	1,211	1,211	1,472	1,517
5/6	Mean	2,33	2,33	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00
	N	3	3	3	3	3	3	3	3
	Std Dev	1,528	1,155	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
7/8	Mean	2,25	2,25	2,75	2,00	2,00	2,25	2,00	2,00
	N	4	4	4	4	4	4	4	4
	Std Dev	1,500	,957	1,258	1,414	1,414	1,893	1,414	1,414
Total	Mean	2,52	2,61	2,96	2,57	2,50	2,55	2,55	2,58
	N	23	23	23	23	20	20	20	19
	Std Dev	1,163	1,196	,878	1,273	1,051	1,191	1,234	1,170

Op vrijwel elk item laten de jongere groepen de hoogste gemiddelde scores zien, en daarmee de grootste ontwikkeling. Opmerkelijk is daarbij ook dat de groepen 1/2 heel lage standaarddeviaties laten zien, terwijl die in de oudere groepen hoger liggen. In groep 1/2 is het beeld dus vrij algemeen.

Hierbij moet aangemerkt worden dat de deelname aan het onderzoek onder leraren van groep 1/2 en 3/4 veel hoger was dan onder leraren van groep 5/6 en 7/8. Aan de uitkomsten in de jongere groepen kan dus veel meer waarde worden gehecht dan aan die in de oudere.

Is het dan misschien zo dat degenen die vaker filosoferen meer ontwikkeling waarnemen dan degenen die minder vaak filosoferen met kinderen?

Dat lijkt wel het geval als we naar onderstaande tabel kijken. De aantallen zijn ook hier te klein om er conclusies aan te verbinden.

Report

hoe vaak		b1vragen	b2inbreng	b3betrok	b4zelf	b5argu	b6richten	b7kritiek	b8stand
< 1x	Mean	3,00	2,50	2,50	2,50	1,50	2,00	2,50	2,00
per 2	N	2	2	2	2	2	2	2	2
week	Std.Dev	,000	,707	,707	2,121	,707	1,414	2,121	1,414
1 x	Mean	2,29	2,50	2,93	2,36	2,45	2,64	2,64	2,70
per 2	N	14	14	14	14	11	11	11	10
week	Std.Dev	,994	1,225	,829	1,216	,934	1,120	1,206	1,252
1 x	Mean	2,60	3,00	3,00	2,60	2,60	2,00	2,20	2,40
per	N	5	5	5	5	5	5	5	5
week	Std.Dev	1,817	1,581	1,225	1,342	1,342	1,000	1,304	1,140
> 1x	Mean	3,50	2,50	3,50	4,00	3,50	4,00	3,00	3,00
per	N	2	2	2	2	2	2	2	2
week	Std.Dev	,707	,707	,707	,000	,707	1,414	1,414	1,414
Total	Mean	2,52	2,61	2,96	2,57	2,50	2,55	2,55	2,58
	N	23	23	23	23	20	20	20	19
	Std.Dev	1,163	1,196	,878	1,273	1,051	1,191	1,234	1,170

Vragen stellen

de leraren

1. Stellen de kinderen vragen?

Er worden weinig vragen gesteld	1	2	3	4	5	Er worden veel vragen gesteld
---------------------------------	---	---	---	---	---	-------------------------------

Report

b1vragen

groep	Mean	N	Std. Deviation
1/2	2,50	8	,926
3/4	2,33	9	,707
5/6	4,33	3	,577
7/8	2,75	4	1,500
Total	2,71	24	1,083

Opmerkingen:

Groep 1/2:

- Vaak dezelfde kinderen
- Kinderen hebben een afwachtende houding
- Op een enkeling na hebben ze hier wel moeite mee
- Kleuters zijn enthousiast over het symbool vraagteken. Sommigen nemen vraagtekens mee.

Groep 3/4:

- De vragen stellen wij meestal als leerkracht. Tijdens de gesprekken komen wel vragen op bij de kinderen
- De kinderen laten in het algemeen het vragen stellen aan mij over. Ze stellen zelf weinig vragen.

Groep 5/6:

- Omdat wij veel filosoferen vind ik dat dit programma niet veel veranderd heeft in hun houding
- We filosofeerden al veel, kan niet echt verandering zien

Groep 7/8:

-

Hoe heeft zich dit vanaf maart ontwikkeld?

Ik heb geen ontwikkeling waargenomen	1	2	3	4	5	Ik heb een sterke ontwikkeling waargenomen
--------------------------------------	---	---	---	---	---	--

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
b1ontwik	23	1	5	2,52	1,163
Valid N (listwise)	23				

Hoe heb je hier zelf aan bijgedragen?

Groep 1/2:

- Kinderen zijn al vrij zelfstandig in het stellen van vragen. In andere kringen mogen ze op elkaar reageren en vragen stellen
- Mijn bijdrage hieraan is dat ik mezelf op de achtergrond heb gehouden. Niet gelijk reageren als er een stilte valt.
- Filosoferen werd gewoner, niet meer gek, kinderen durfden steeds meer
- Door hier extra veel aandacht aan te besteden
- Duidelijk beeld schetsen: wat is een vraag, wat is een antwoord
- Stimuleren door enthousiasmeren
- Vragen op mooie kaartjes schrijven, kind zelf in het doosje laten doen
- Andere vragen gesteld
- Andere vragen gesteld dan er al stonden
- Zelf aanvullende vragen gesteld

Groep 3/4:

- Deze ontwikkeling was er al
- Zoveel mogelijk filosoferen met de kinderen
- Door elke week te filosoferen en de lessen met de kinderen goed te evalueren (en voor jezelf)

Groep 5/6:

- Beurten verdelen
- Omdat we al langer filosoferen is er voor mij niet echt een ontwikkeling waar te nemen (Dit geldt ook voor alle volgende vragen)

Groep 7/8:

- Veel vragen bij de kinderen neergelegd

de kinderen

Als we in de groep filosoferen

stel ik nooit vragen	1	2	3	4	5	stel ik altijd veel vragen
----------------------	---	---	---	---	---	----------------------------

Report

vragen

groep	Mean	N	Std. Deviation
3/4	2,76	176	,975
5/6	2,71	107	1,000
7/8	2,85	110	,921
Total	2,77	393	,966

notitie

Filosoferen begint met het stellen van vragen, prediken filosofen. De vraag geeft richting aan het gesprek, wie de vraag stelt heeft daarmee een belangrijke invloed op het proces in een filosofisch onderzoek. Zowel onder de leraren als onder de kinderen worden op dit item de laagste gemiddelden gescoord. De lage standaarddeviaties (m.u.v. de leraren in groep 7/8) laten zien dat dit beeld vrij algemeen is. Tijdens de gesprekken worden veel vragen gesteld, maar die worden niet vooral door de kinderen gesteld. Bij de bezoeken aan de groepen viel me op hoeveel vragen de leraren stellen. De lerarenvragen zijn vrijwel steeds de vragen die het gesprek richting geven. Alle bezochte leraren, en dat heb ik ook zelf waargenomen, van groep 1/2 tot groep 7/8, melden dat kinderen elkaar wel vragen stellen: waarom vind je dat? Kun je dat bewijzen? Betekent dat dan dat ...? Vind je dan ook dat ...? Het zijn deze vragen die het gesprek tot dialoog maken. Op die manier kleuren de vragen van kinderen wel het gesprek.

In groep 1/2 heeft het vragenstellen zelf centraal gestaan. De bezochte leraren melden dat kinderen veel eigen vragen gesteld hebben.

Wie de mainstream van de dagelijkse schoolpraktijk aanschouwt, neemt nauwelijks vragende kinderen waar. Talrijk zijn de onderzoeken die laten zien hoeveel vragen leraren stellen en in welk moordend tempo ze dat doen. Kennelijk is het voor de meeste leraren toch moeilijk tijdens het filosoferen dit patroon te veranderen. De pretenties van de kinderfilosofie zouden hogere scores veronderstellen, wellicht toont dit bescheiden resultaat toch enige verschuiving dankzij het filosoferen.

Mogelijk levert ook het programma (en m.n. de handleiding erbij) een bijdrage aan deze lage score. In de handleiding wordt aan de hand van vooraf bedachte vragen, die de leraar kan stellen, een weg gewezen die het onderzoek in de groep kan gaan. Dit stimuleert kinderen niet tot het stellen van eigen vragen.

Inbreng in het gesprek

de leraren

2. Hoeveel kinderen hebben inbreng in het gesprek?

Enkele kinderen praten veel en lang	1	2	3	4	5	De meeste kinderen komen aan het woord
-------------------------------------	---	---	---	---	---	--

Report

b2inbreng

groep	Mean	N	Std. Deviation
1/2	2,63	8	1,188
3/4	3,11	9	,928
5/6	4,00	3	,000
7/8	2,50	4	,577
Total	2,96	24	,999

Opmerkingen:

Groep 1/2:

- Het zijn meestal 4 a 5 kinderen. Ik probeer de rest er wel bij te betrekken door te vragen Is dat zo, wat vind jij ervan? denk je er ook zo over of is het anders. Ik zie dat je meedenkt, wat wil je erover zeggen
- Ik heb een paar oudste kleuters die een jaar langer hebben gekleuterd en zichzelf en hun mening graag horen
- Met name de oudste kleuters
- Nog niet echt gesprek, meer vraag en antwoord
- Verschillend per onderwerp

Groep 3/4:

- Oudere kinderen veel meer dan jongere (combinatiegroep)
- Toch nog vaak dezelfde die praten
- Het zijn meestal dezelfde kinderen die praten. Nog moeilijk om iedereen aan de praat te krijgen

Groep 5/6:

-

Groep 7/8:

- Aan het begin komen veel kinderen aan het woord bij de inventarisatie. Daarna wordt het gesprek vaak overgenomen door bekende gezichten
- Er zijn altijd kinderen die veel meer praten

Hoe heeft zich dit vanaf maart ontwikkeld?						
Ik heb geen ontwikkeling waargenomen	1	2	3	4	5	Ik heb een sterke ontwikkeling waargenomen

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
b2ontwik	23	1	5	2,61	1,196
Valid N (listwise)	23				

Hoe heb je hier zelf aan bijgedragen?

Groep 1/2:

- Kinderen stimuleren een antwoord te geven.
- Zelf iets geheel anders zeggen dan werd gedacht
- Pas iets mogen zeggen als je de beurt krijgt, dit heel consequent toepassen zodat meer kinderen de beurt konden krijgen. Maar ik heb ook veel jongste kinderen die totaal geen idee hebben en vooral luisteren
- Door in andere kringen meer kinderen aan het woord te laten komen
- Kinderen die spontaan spreken bewust ook de gelegenheid geven om mee te praten
- Door ze twee aan twee te laten spreken
- Ik let op wie uit zichzelf veel zegt, ik geef de kinderen ook de gelegenheid tot even meepraten
- Opletten wie niet zo veel zegt en stimuleren tot meedenken

Groep 3/4:

- De groep werd gehalveerd
- Strakkere organisatie
- Gewoon ook beurten geven (wat eigenlijk niet de bedoeling is)

Groep 5/6:

-

Groep 7/8:

-

de kinderen

Als we in de groep filosoferen

praat ik nooit mee	1	2	3	4	5	praat ik veel mee
--------------------	---	---	---	---	---	-------------------

Report

praat

groep	Mean	N	Std. Deviation
3/4	3,03	176	1,195
5/6	3,21	107	1,198
7/8	3,36	110	1,064
Total	3,18	393	1,166

Als we in de groep filosoferen

krijgen sommige kinderen veel meer kans dan anderen om wat te zeggen	1	2	3	4	5	krijgt iedereen evenveel kans om wat te zeggen
---	----------	----------	----------	----------	----------	---

Report

kans

groep	Mean	N	Std. Deviation
3/4	3,44	174	1,274
5/6	3,37	107	1,270
7/8	3,47	110	1,209
Total	3,43	391	1,253

notitie

Iedere groep heeft z'n veelpraters en z'n zwijgers. Zowel de leraren als de kinderen herkennen het verschijnsel. Een van de leraren schreef in de toelichting: 'Aan het begin komen veel kinderen aan het woord bij de inventarisatie. Daarna wordt het gesprek vaak overgenomen door bekende gezichten.' De woordkeuze weerspiegelt enige ontevredenheid. Het is de vraag of die ontevredenheid op z'n plaats is, en of aan de gemiddeld lage scores veel negatieve waarde moet worden gehecht. De lage scores in de lerarenenquête gelden vooral de groepen 1/2 en 7/8. Als het gaat om de kans deel te nemen aan het gesprek valt het oordeel van de kinderen duidelijk hoger uit. Als leraren de methodiek toepassen, waarbij in het begin van het onderzoek het gesprek vooral in tweetallen of kleine groepen plaatsvindt, zoals ook de leraar hierboven meldt, zou de deelname in het begin veel groter moeten zijn. Als daarna het gesprek in de hele groep voortgaat, wordt het lastiger veel kinderen aan het woord te laten.

In het gesprek dat ik met de bovenbouwkinderen van de Statenschool had bleek dit voor de kinderen het 'hotste' onderwerp te zijn. Zij zien graag een situatie waarin zoveel mogelijk kinderen mee praten: 'Het is wel leuker als iedereen meepraat. Dan krijg je meer antwoorden'. En: 'een onderwerp is leuk als iedereen erover mee kan praten, vooral als iedereen er anders over denkt.' Maar: 'als ik iets wil zeggen, dan praten de anderen maar door, ze praten heel snel achter elkaar

en dan weet ik niet meer wat ik moet zeggen', verzucht een van de kinderen. De leraar die beurten geeft, of de kring rondgaat en zo iedereen aan de beurt laat komen, vinden de kinderen het meest democratisch, maar 'niet zo filosofisch. Dan gaat het intussen over iets heel anders en dan kan je niet meer reageren', meent een ander die kennelijk tot de veelpraters hoort.

Betrokkenheid

de leraren

3. Hoe is de betrokkenheid tijdens het gesprek?

Betrokken zijn tijdens een gesprek hoeft niet te betekenen dat iedereen meepraat. Kinderen die zwijgen kunnen wel heel betrokken zijn.

De kinderen zijn gauw afgeleid	1	2	3	4	5	De kinderen zijn zeer geïnteresseerd
--------------------------------	---	---	---	---	---	--------------------------------------

Report

b3betrok

groep	Mean	N	Std. Deviation
1/2	3,25	8	,707
3/4	3,78	9	,667
5/6	4,00	3	,000
7/8	3,50	4	1,000
Total	3,58	24	,717

Opmerkingen:

Groep 1/2:

- Ik heb een heel jonge groep
- Dit komt ook doordat de groep veel wisselt
- Er waren veel nieuwe kleuters aan het wennen in deze periode. Die concentratie is erg kort en heeft effect op de rest
- Voor jongste kleuters is het vaak moeilijk te volgen, ze gaan spelen
- De vraagstelling is soms te moeilijk
- Niet alle lessen waren interessant voor ze
- Hangt van onderwerp af,

Groep 3/4:

- Ja, ik vind dat je ook betrokken kunt zijn als je niet praat
- Zit ook een beetje in de groep

Groep 5/6:

-

Groep 7/8:

-

Hoe heeft zich dit vanaf maart ontwikkeld?						
Ik heb geen ontwikkeling waargenomen	1	2	3	4	5	Ik heb een sterke ontwikkeling waargenomen

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
b3ontwik	23	1	4	2,96	,878
Valid N (listwise)	23				

Hoe heb je hier zelf aan bijgedragen?

Groep 1/2:

- Ik het de nadenkkring genoemd. Als ik dat zo noem weten de kinderen dat we niet om elkaar gaan lachen en naar elkaar gaan luisteren
- Door rust en geborgenheid te bieden. Goed leren luisteren naar elkaar
- Aantrekkelijk materiaal gebruiken, mooi vragendoosje, kaartjes met vragen die de kinderen zelf bedacht hebben
- Als het onderwerp niet zo aansloeg andere vragen stellen
- Soms in tweetallen of een kleinere groepjes laten filosoferen
- Het lijkt erop als de kinderen hun eigen vragen bespreken de betrokkenheid groter is

Groep 3/4:

- Vanaf begin waren ze betrokken

Groep 5/6:

- Ook hier geldt we filosofeerden al veel, er is niet echt iets veranderd.

Groep 7/8:

-

de kinderen

Als we in de groep filosoferen

denk ik altijd aan iets anders	1	2	3	4	5	denk ik altijd veel na over wat er wordt gezegd

Report

denk

groep	Mean	N	Std. Deviation
3/4	3,79	173	1,278
5/6	3,62	107	1,203
7/8	3,67	109	1,037
Total	3,71	389	1,193

Als we in de groep filosoferen

gaat het over dingen die ik niet interessant vind	1	2	3	4	5	gaat het over dingen die ik heel interessant vind

Report

interessant

groep	Mean	N	Std. Deviation
3/4	3,66	174	1,301
5/6	3,10	107	1,132
7/8	3,07	110	1,011
Total	3,34	391	1,211

notitie

De betrokkenheid van de kinderen bij het filosoferen wordt door de leraren hoog ingeschat, behalve bij de kleuters. In de geschreven toelichtingen en ook tijdens de groepsbezoeken en de interviews met de leraren komt sterk naar voren hoe moeilijk het is de jongste kleuters bij het gesprek te betrekken.

Opvallend is de iets geringere door de leraren waargenomen betrokkenheid in groep 7/8, die ook zichtbaar is bij de kinderen als ze de vraag beantwoorden of filosoferen gaat over dingen die ze interessant vinden. Als we echter betrokkenheid interpreteren naar de mate waarin de kinderen meedenken, dan zien we hoge scores. Toch is ook hier sprake van een lichte kentering vanaf groep 5/6. Het zou interessant te zien of dit beeld past binnen een algemeen beeld van de waardering door kinderen van activiteiten in school. In ieder geval lijkt me dat de geringere interesse voor filosoferen bij kinderen vanaf groep 5/6 een signaal is voor de ontwikkelaars van thema's en het programma filosoferen met kinderen.

Zelf antwoorden

de leraren

4. Antwoorden de kinderen zelf?

Komen de kinderen met hun eigen mening naar voren of nemen ze antwoorden van anderen over en herhalen ze die.

Kinderen nemen antwoorden van elkaar over	1	2	3	4	5	Kinderen geven een eigen antwoord
---	---	---	---	---	---	-----------------------------------

Report

b4zelf

groep	Mean	N	Std. Deviation
1/2	3,63	8	1,188
3/4	4,11	9	,782
5/6	4,67	3	,577
7/8	4,50	4	,577
Total	4,08	24	,929

Opmerkingen:

Groep 1/2:

- Een wisselend beeld, jongste kinderen nemen wel veel van elkaar over
- Jongere kinderen herhalen nog al eens wat ouderen hebben gezegd

Groep 3/4:

- Enkele kinderen praten wel na, maar dat wordt door andere kinderen direct aangegeven
- Over het algemeen geven ze een eigen antwoord. Sommigen nemen wel antwoorden over

Groep 5/6:

- Sommigen herhalen of bevestigen de antwoorden van anderen. Maar vaker komen ze met hun eigen mening naar voren

Groep 7/8:

-

Hoe heeft zich dit vanaf maart ontwikkeld?

Ik heb geen ontwikkeling waargenomen	1	2	3	4	5	Ik heb een sterke ontwikkeling waargenomen
--------------------------------------	---	---	---	---	---	--

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
b4ontwik	23	1	4	2,57	1,273
Valid N (listwise)	23				

Hoe heb je hier zelf aan bijgedragen?

Groep 1/2:

- Aangeven dat we dat antwoord al gehoord hebben
- Of een soort stemming doen. Wie vindt dat ook en dan de vingers de lucht in. Zo kunnen de kinderen zien wie er hetzelfde denkt
- Vragen: wie vindt iets anders? Geprobeerd aan te geven dat geen enkel antwoord fout is en dat het niet uitmaakt wat je vindt.
- Eigen mening stimuleren
- Zelf met alternatieven komen om de kleuters ook een andere zienswijze mee te geven.
- Voorbeelden van kinderen zelf herhalen en expliciet benoemen

Groep 3/4:

- Was al zo
- Al vanaf het begin
- Stimuleren tot zelf nadenken en dat er niets fout is. Dus je mag en kan alles zeggen

Groep 5/6:

- Ook hier geldt we filosofeerden al veel, er is niet echt iets veranderd.

Groep 7/8:

-

de kinderen

Als we in de groep filosoferen

zeg ik altijd wat anderen vinden	1	2	3	4	5	zeg ik altijd wat ik zelf vind
----------------------------------	---	---	---	---	---	--------------------------------

Report

zelf

groep	Mean	N	Std. Deviation
3/4	3,72	173	1,313
5/6	3,92	106	1,251
7/8	3,99	109	1,221
Total	3,85	388	1,273

notitie

Kinderen antwoorden zelf, hun bijdrage aan het gesprek is authentiek en ze leveren die onafhankelijk van anderen. De hoge gemiddelden en de lage standaarddeviaties (bij de leraren vanaf groep 3/4) laten zien dat het beeld homogeen is. Onder de kinderen is de spreiding iets groter, maar evengoed zo gering, dat we aan de conclusie niet hoeven twijfelen. Alleen bij de kleuters is het een onsje minder.

Argumenteren

de leraren

5. Geven de kinderen argumenten voor hun mening?						
Het kost kinderen moeite argumenten voor hun mening te geven, ook als de gespreksleider daarom vraagt	1	2	3	4	5	Kinderen geven spontaan argumenten

Report

b5argu

groep	Mean	N	Std. Deviation
1/2	2,88	8	,991
3/4	3,22	9	1,093
5/6	3,67	3	,577
7/8	4,00	4	,000
Total	3,29	24	,955

Opmerkingen:

Groep 1/2:

- Niet uit zichzelf, daar moet ik om vragen
- Vooral bij oudere kleuters
- Nog moeilijk voor ze
- De sfeer is opgebouwd waarin dat kan
- Onderwerpen lenen zich niet altijd voor argumentatie

Groep 3/4:

- In groep 3 nog moeilijk

Groep 5/6:

- Soms hebben kinderen wel een mening maar kunnen of durven ze die in de grote groep niet te uiten.

Groep 7/8:

-

Hoe heeft zich dit vanaf maart ontwikkeld?						
Ik heb geen ontwikkeling waargenomen	1	2	3	4	5	Ik heb een sterke ontwikkeling waargenomen

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
b5ontwik	20	1	4	2,50	1,051
Valid N (listwise)	20				

Hoe heb je hier zelf aan bijgedragen?

Groep 1/2:

- In het begin steeds vragen waarom denk je dat. En later begint het formuleren vanzelf
- Doorvragen
- Nieuwe kinderen groeien hier langzaam in mee
- Zelf voorbeelden geven
- Dan vraag ik of een ander kind kan helpen met antwoorden
- Terugvragen of hij dat bedoelt, of iets anders

Groep 3/4:

-

Groep 5/6:

- Ook hier geldt we filosofeerden al veel, er is niet echt iets veranderd.

Groep 7/8:

-

8. Kunnen de kinderen een standpunt verdedigen?

Als je een standpunt inneemt kun je verwachten dat daar kritiek op komt. Zijn kinderen in staat zijn om een standpunt te verdedigen met argumenten. Durven en kunnen ze kritiek van anderen weerleggen?

	1	2	3	4	5	
De kinderen reageren niet met argumenten op een ander standpunt						De kinderen proberen nieuwe argumenten te bedenken voor hun standpunt

Report

b8stand

groep	Mean	N	Std. Deviation
1/2	2,75	8	1,035
3/4	3,40	5	1,517
5/6	4,33	3	,577
7/8	3,00	4	1,414
Total	3,20	20	1,240

Opmerkingen:

Groep 1/2:

- Bij oudste kleuters zie je dit steeds meer
- Lastig bij kleuters, soms loopt de fantasie dwars door de werkelijkheid
- Een aantal kleuters kan dit prima maar de meesten vinden dit erg moeilijk
- Ze zijn nog jong

- Oudere kleuters kunnen dat wel, jongere kleuters laten merken dat ze kritiek in negatieve zin niet leuk vinden.

Groep 3/4:

- Deel van de groep kan dit wel ander deel niet
- Slechts een of twee kinderen kunnen dit

Groep 5/6:

-

Groep 7/8:

- Aan

-

Hoe heeft zich dit vanaf maart ontwikkeld?						
Ik heb geen ontwikkeling waargenomen	1	2	3	4	5	Ik heb een sterke ontwikkeling waargenomen

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
b8ontwik	19	1	5	2,58	1,170
Valid N (listwise)	19				

Hoe heb je hier zelf aan bijgedragen?

Groep 1/2

- Kinderen hadden eerst vaak als antwoord: dat is gewoon zo of dat vind ik zo. Geen genoeg mee genomen. Waarom vind je dat zo?
- Kinderen regelmatig zaken helder voor ogen houden, zonder het gevoel van zekerheden weg te nemen
- Kinderen helpen te verwoorden wat ze denken, de ruimte hiervoor geven

Groep 3/4:

- Kinderen groeien hierin naarmate ze ouder worden

Groep 5/6:

- Ook hier geldt we filosofeerden al veel, er is niet echt iets veranderd.

Groep 7/8:

- Ze vinden dit wel lastig

-

de kinderen

Als we in de groep filosoferen

zeg ik nooit waarom ik iets vind	1	2	3	4	5	zeg ik altijd waarom ik iets vind
----------------------------------	---	---	---	---	---	-----------------------------------

Report

waarom

groep	Mean	N	Std. Deviation
3/4	3,35	171	1,280
5/6	3,28	106	1,136
7/8	3,57	110	1,071
Total	3,39	387	1,187

notitie

Kinderen groeien hierin naarmate ze ouder worden, schrijft een van de leraren uit groep 3/4. Hoe waar lijkt die uitspraak als we enquêteresultaten zien. Dat kleuters moeite hebben met argumenteren, en getuige de toelichtingen van de leraren geldt dat vooral de jongste kleuters, is geen verrassing. Kinderen geven argumenten voor hun meningen, en dat doen ze steeds meer uit zichzelf naarmate ze ouder worden, lijkt de conclusie als we de scores aanschouwen.

De enige dissonant is de score bij groep 7/8 in de lerarenenquête op de vraag of kinderen nieuwe argumenten bedenken voor hun standpunt. Terwijl de andere vraag in de lerarenenquête over het spontaan geven van argumenten een standaarddeviatie van 0 laat zien, is die bij 'nieuwe argumenten voor een standpunt' juist relatief hoog: 1,414. Dit vraagt om nadere analyse van de onderzoeksgegevens. Die leert dat de lage gemiddelde score veroorzaakt wordt door één leraar die hier een 1 heeft ingevuld. Deze leraar heeft bij de andere vraag 'spontaan argumenten geven' een 4 ingevuld. Ik vermoed dat deze leraar een specifieke situatie op het oog had, of in ieder geval iets wilde aanmerken dat specifiek is voor zijn/haar groep.

Met elkaar

de leraren

6. Richten de kinderen zich tot elkaar of tot de gespreksleider?

We streven ernaar dat kinderen het gesprek met elkaar voeren en op elkaar reageren. Spreken ze elkaar aan en kijken ze daarbij naar elkaar en niet naar de gespreksleider.

De kinderen richten zich tot de gespreksleider	1	2	3	4	5	De kinderen richten zich tot elkaar en kijken elkaar aan
--	---	---	---	---	---	--

Report

b6richten

groep	Mean	N	Std. Deviation
1/2	2,63	8	,518
3/4	2,17	6	,753
5/6	2,67	3	,577
7/8	3,75	4	1,500
Total	2,71	21	,956

Opmerkingen:

Groep 1/2

- Ze hebben mij veel nodig in het gesprek
- Komt beide voor
- Heeft sterk met het onderwerp te maken, alleen bij het direct reageren op elkaar, spreken en kijken ze naar elkaar
- Ze praten alleen tegen mij
- Vooral oudere kleuters
- Ze reageren wel op elkaar, maar de meesten blijven mij aankijken als ze wat zeggen

Groep 3/4:

- Ligt volgens mij ook deels aan de leeftijd

Groep 5/6:

- De kinderen reageren op wat andere kinderen zeggen. Heel af en toe richten ze zich tot de groepsleider.

Groep 7/8:

- Verschilt per kind. Hoe moeilijker het onderwerp is, hoe meer contact met de leraar gezocht wordt

-

Hoe heeft zich dit vanaf maart ontwikkeld?						
Ik heb geen ontwikkeling waargenomen	1	2	3	4	5	Ik heb een sterke ontwikkeling waargenomen

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
b6ontwik	20	1	5	2,55	1,191
Valid N (listwise)	20				

Hoe heb je hier zelf aan bijgedragen?

Groep 1/2:

- Bewust de andere kant uitkijken
- Werken met binnen- en buitenkring
- In eerste instantie gezegd dat ze me niet moeten aankijken maar naar de ander moet praten. Later niet naar de spreker kijken
- Gaat beter
- Stimuleren om je eigen mening uit te leggen aan de andere kinderen (ikzelf kijk het pratende kind dan niet in de ogen)

Groep 3/4:

- Veel sturen en aangeven dat ze kinderen moeten aankijken en niet alleen naar mij

Groep 5/6:

-

Groep 7/8:

-

de kinderen

Als we in de groep filosoferen

luister ik nooit naar wat anderen zeggen	1	2	3	4	5	luister ik altijd goed naar wat anderen zeggen
--	---	---	---	---	---	--

Report

luister

groep	Mean	N	Std. Deviation
3/4	4,02	174	1,165
5/6	4,01	107	1,068
7/8	4,00	109	1,045
Total	4,01	390	1,104

notitie

Het is de vraag of de verbinding tussen dit item uit de lerarenenquête met deze uit de kinderenquête terecht is. Ik wil ze dan ook apart van elkaar beschouwen.

'Ze hebben mij nodig', schrijft een van de leraren ter toelichting. Kinderen richten zich vooral tot de leraar. Dat zal waarschijnlijk komen doordat vooral de leraar de vragen stelt. Dan richt je je natuurlijk ook tot hem of haar. Opmerkelijk is de hoge gemiddelde score in groep 7/8, met tegelijk een hoge standaarddeviatie. Bij nadere analyse blijkt dit veroorzaakt te worden door de lage waardering van dezelfde leraar die bij het item 'nieuwe argumenten om standpunt te verdedigen' een lage score toekende.

Ik luister altijd goed naar wat anderen zeggen, menen de kinderen. Als we eerder twijfels uitten over de betrokkenheid en interesse van de kinderen, wordt dat hier gelogenstraft. Dit zijn de hoogste gemiddelden in de kinderenquête, en de spreiding van antwoorden is niet eens groot, zodat we hier kunnen concluderen dat dit beeld vrij algemeen is.

Verschil van mening

de leraren

7. Kunnen de kinderen kritiek van elkaar accepteren?

Voelen kinderen zich persoonlijk aangevallen als ze kritiek krijgen op hun mening, of ervaren ze kritiek en tegenspraak als een normaal verschijnsel, waar ze rationeel op kunnen reageren.

De kinderen reageren emotioneel op kritiek	1	2	3	4	5	De kinderen reageren rationeel op kritiek
--	---	---	---	---	---	---

Report

b7kritiek

groep	Mean	N	Std. Deviation
1/2	3,00	8	,756
3/4	3,83	6	,753
5/6	4,00	3	,000
7/8	3,75	4	,500
Total	3,52	21	,750

Opmerkingen:

Groep 1/2:

- Dit is wisselend, verschilt per onderwerp. Kinderen durven wel te zeggen wat ze denken
- Wisselend, veel kinderen hebben hier nog moeite mee
- Ze zijn nog jong

Groep 3/4:

-

Groep 5/6:

- Vroeger was dit wel zo, dan reageerden ze soms boos of emotioneel op kritiek van anderen. Ze waren toen ook jonger. Nu is dat niet meer zo.

Groep 7/8:

-

Hoe heeft zich dit vanaf maart ontwikkeld?

Ik heb geen ontwikkeling waargenomen	1	2	3	4	5	Ik heb een sterke ontwikkeling waargenomen
--------------------------------------	---	---	---	---	---	--

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
b7ontwik	20	1	5	2,55	1,234
Valid N (listwise)	20				

Hoe heb je hier zelf aan bijgedragen?

Groep 1/2

- Helemaal vanzelf gegaan
- Het is niet erg als er eens iets niet goed gaat
- Hieraan probeer ik sfeer te behouden dat ieder recht heeft op een eigen mening en respect voor elkaar op te brengen
- Hier werken we dagelijks aan ook in andere kringen
- Kinderen zijn in andere kringgesprekken al gewend op elkaar te reageren
- Ik moedig aan dat ieder zijn mening kan uitspreken dat je daar op aangesproken kan worden maar niet op aangevallen.

Groep 3/4:

- Dit was al vanaf het begin

Groep 5/6:

- Ook hier geldt we filosofeerden al veel, er is niet echt iets veranderd.

Groep 7/8:

-

de kinderen

Als we in de groep filosoferen

vind ik het vervelend als andere kinderen het niet met mij eens zijn	1	2	3	4	5	vind ik het leuk als andere kinderen het niet met mij eens zijn
--	---	---	---	---	---	---

Report

oneens

groep	Mean	N	Std. Deviation
3/4	2,87	173	1,362
5/6	3,12	107	1,113
7/8	3,29	110	,999
Total	3,06	390	1,212

notitie

Zien we bij de meeste van de vorige onderwerpen dat de tendens in de antwoorden van de leraren overeenkomt met die van de kinderen, hier is sprake van discongruentie. Kennelijk hebben de leraren een te rooskleurig beeld van hoe de kinderen kritiek en meningsverschillen ervaren. En kijk eens naar de lage standaarddeviaties in de lerarenenquête: de leraren vinden ook nog met z'n allen dat kinderen hier goed mee om kunnen gaan.

De relatief hogere score in groep 7/8 met een lage standaarddeviatie lijkt de conclusie te wettigen dat hierin wel sprake is van een groeiproces.

Hierbij moet overigens ook nog opgemerkt worden dat de vraagformulering voor de leraren niet dezelfde was als die voor de kinderen: aan de leraren werd naar het waarneembare gedrag gevraagd, aan de kinderen naar een emotie.

C. Evaluatie van het programma

Overzicht

Dit hoofdstuk is de evaluatie van het programma door de deelnemende leraren. Strikt genomen maakt deze evaluatie geen deel uit van het onderzoek. De gegevens zijn echter wel van belang voor het onderzoek. Door het programma, en als de leraren het programma ook inderdaad hebben uitgevoerd, weten we wat ze gedaan hebben. We weten wat geleid heeft tot de uitkomsten die in hoofdstuk B gepresenteerd worden.

Hieronder wil ik eerst de uitgangspunten en hoofdlijnen van het programma schetsen. Enig inzicht in het programma is van belang om de onderzoeksgegevens te kunnen duiden.

Daarna geef ik een algemeen overzicht van de bevindingen van de leraren met het programma. Dit algemene overzicht voorzie ik van een notitie.

Tot de evaluatie van het programma horen ook evaluaties per thema in het programma. Deze worden per groep 1/2, 3/4, enz. gepresenteerd. Deze evaluaties geef ik sec en zonder commentaar weer. De ontwikkelaars moeten er hun conclusies maar uit trekken voor de verdere ontwikkeling van het programma in de volgende fasen, voor de uiteindelijke vastlegging, en de verspreiding van het programma.

het programma

Het programma 'Democratie leren door filosoferen' omvat vier deelprogramma's met elk vijf uitgewerkte thema's:

- **Een kind kan meer vragen dan ... voor groep 1/2.** Hierin staat vooral vragen stellen centraal.
- **Alle stemmen tellen voor groep 3/4.** Hierin is de belangrijkste focus de bevordering van de dialoog.
- **Daarom is geen reden voor groep 5/6,** waarin de ontwikkeling van denkvaardigheden centraal staan.
- **De hoofdzaak voor groep 7/8.** Hierin worden enkele voor de democratie relevante thema's uitgewerkt.

Met nadruk stellen we dat het hier gaat om een 'gewoon' programma filosoferen met kinderen. Behalve in de keuze van enkele thema's in groep 7/8 is er dus geen speciale nadruk op de ontwikkeling van democratische waarden of vaardigheden. De vooronderstelling is dat filosoferen met kinderen een democratische praktijk is en door in die praktijk te handelen, ontwikkelen kinderen deze waarden en vaardigheden.

Eerder onderzoek, waarvan het boek 'Kinderen leren filosoferen' (Bartels, 2007) het resultaat is, heeft veel kennis opgeleverd over de wijze waarop leraren het filosoferen met kinderen benaderen, wat hen motiveert, welke moeilijkheden ze ervaren, enz. In de uitwerking van en de handleiding bij de thema's is hier veel rekening mee gehouden. Dit betekent ondermeer:

- bij elk thema is een korte oriëntatie opgenomen over de filosofische achtergrond ervan in relatie tot ervaringen in het dagelijks leven van kinderen.
- grote variatie in openingsscenario's, waarbij – vooral voor de jongere kinderen – de nadruk ligt op doeactiviteiten.
- een steeds terugkerende opbouw van het gesprek, waarbij een thema in het begin vooral in de breedte wordt onderzocht; in de vervolgfase ontwikkelt zich de dialoog en ontstaat een focus op een deelaspect; in de verdiepingsfase wordt gefocust op een concept, op betekenis, de argumentatie, e.d.
- suggesties voor afrondende activiteiten die de kinderen in staat moeten stellen, dat wat in het gesprek als waardevol is ervaren, vast te houden.

Het programma moet leraren in staat stellen minstens een keer per twee weken met kinderen te filosoferen. De veronderstelling was dat het er met minder niet meer toe doet.

evaluatie

1. Heeft het programma jou in staat gesteld op een - naar jouw idee - goede manier met kinderen te filosoferen?

In het geheel niet	1	2	3	4	5	Ja, zeer zeker
--------------------	---	---	---	---	---	----------------

Report

cinstaat

groep	Mean	N	Std. Deviation
1/2	3,83	6	,753
3/4	4,20	5	,837
5/6	4,33	3	,577
7/8	4,00	4	,816
Total	4,06	18	,725

groep * cinstaat Crosstabulation

Count

		cinstaat			Total
		3	4	5	
groep	1/2	2	3	1	6
	3/4	1	2	2	5
	5/6	0	2	1	3
	7/8	1	2	1	4
Total		4	9	5	18

Kun je dit uitleggen?

Groep 1/2

- Het was prima te gebruiken
- Uitgebreide voorbereiding op papier. Je hoeft het alleen goed door te lezen, zelfs niet over al te veel dingen na te denken
- Het eerste thema zie ik als een prima start voor het filosoferen, maar er waren wel véél vragen. Iets inkorten lijkt mij. Werken met visueel materiaal is zeer inspirerend. Kinderen willen graag zelf vraagtekens maken, bijvoorbeeld. Kleuters willen vooral iets kunnen doen.
- Als je dit thema echt van A tot Z filosofeert en dan 1 x per 14 dagen ben je bijna een half jaar verder. Daarom gekozen voor 2 x per week in een korte periode. Blijft het meer hangen en leeft het meer.
- Er waren vragen over het 1e thema. Het onderwerp duurt te lang. Dan raken ze hun betrokkenheid kwijt
- Het eerste onderwerp duurt te lang voor kleuters als we echt elke les willen doen
- Heel fijn dat je houvast hebt aan de vragen. De 'oriëntatie' geeft stof tot 'alles op een rijtje zetten'. Fijn dat er een voorbereiding en een afronding bij zit.

Groep 3/4:

- Een aantal lessen wel, een aantal lessen konden we door het ontbreken van materiaal niet uitvoeren.
- Ik vond de lessen duidelijk. Goede afwisseling. Voor mijzelf vind ik het soms best lastig, ik weet niet of ik de kinderen genoeg bied om goed te filosoferen. Ik doe de lessen en de aanwijzingen wel. Maar ik denk dat ik zelf nog te veel vragen stel.
- Je hoeft niet eerst zelf een onderwerp te zoeken. Je kunt gelijk aan de slag met leuke verwerkingsopdrachten.
- Goede verschillende inleidingen waardoor kinderen direct betrokken zijn

Groep 5/6:

- Er was een duidelijk richtlijn en veel hulpvragen
- Het waren uitdagende lessen, waarbij je niet aan de oppervlakte kon blijven met de kinderen. Ze moesten de diepte in.

Groep 7/8:

- Ik vind het onderwerp over Descartes erg lastig voor de kinderen. Misschien ook wel te lastig voor mijzelf. Een doorstart maken in de tweede les lukt niet erg. Vooral het verhaal over Descartes zelf sluit niet erg aan bij hun belevingswereld. Ik heb het met de kinderen gehad over de film: The Matrix. Sommigen kennen die film en voor anderen geeft het een krachtig beeld van wat er aan de hand is als je je eigen wereld droomt. Misschien kun je daar iets mee.
- Prettig om een programma als leidraad te hebben
- Aansprekende onderwerpen, goede suggesties
- Het programma biedt hele goede handreikingen om over een duidelijk onderwerp op een goede manier te filosoferen

notitie

'Sinds we dit hebben ben ik enthousiaster geworden. Dit geeft voor mij zoveel richting. Het hele onderwerp evolutie heb ik hier letterlijk helemaal uitgehaald, dat over wetenschappelijke en filosofische vragen, het werkt gewoon. Ik wil het hele jaar wel zo'n map. (...) Dankzij die map ben ik meer gaan filosoferen. Ik merk wel dat het helpt dat je het vaker doet, dat je zo ook afraakt van het discussiëren. Het is een andere manier van denken dan dat hakketakken, dat zwart wit denken. Je moet het wel regelmatig doen.' De leraren zijn enthousiast over het programma, en niet zo'n beetje ook. Deze leraar uit een groep 7/8 verwoordt ook de omslag die zij met haar kinderen heeft kunnen maken van discussiëren naar filosoferen. Een ander meldt dat het programma niet alleen uitdagend is, maar er vooral ook voor zorgt dat het gesprek niet aan de oppervlakte blijft, dat je 'de diepte in moet'.

De leraar uit groep 7/8 zegt er bij: 'je moet het wel regelmatig doen'. Dat hebben meerdere leraren in de gesprekken gezegd. Een leraar uit groep 1/2 vertelt: 'ik vind dat nu we veel vaker filosoferen er veel meer antwoorden komen. (...) Nu we zo intensief bezig zijn zie je dat ze ook meer wachten, eerst wilden ze allemaal direct reageren, nu weten ze dat ze toch wel aan de beurt komen. Dat geeft rust, niet iedereen wil meer door elkaar praten'.

We veronderstelden dat leraren minstens een keer per twee weken zouden moeten filosoferen met kinderen. Dit is inderdaad het minimum. Degenen die het vaker doen, melden meer groei. Enfin, deze leraren zullen ook wel de grootste enthousiastelingen zijn. In ieder geval zorgt het programma ervoor dat leraren en kinderen eens in de twee weken kunnen filosoferen. Het enthousiasme onder de leraren over het programma kan niet alleen verklaard worden door de kwaliteit ervan. Dat het er is, is al een belangrijke stimulans.

In het vervolg van dit hoofdstuk worden de vier keer vijf thema's op detailniveau geëvalueerd. Enkele thema's zullen gereviseerd moeten worden. Daar gaan we hier niet verder op in. Wat hier nog belangrijk is, is te melden dat de opzet en opbouw van de programma's en de thema's gewaardeerd wordt, met name wijzen de leraren op de gevarieerde openingsscenario's en de verdieping.

Groep 1/2:

Hoe waardeer je de vijf verschillende thema's van het programma?

Thema 1: Daar vraag je me wat

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep		t1duidelijk	t1bruikbaar	t1inspirerend	t1interesse	t1vragen	t1suggestie
1/2	Mean	4,33	3,83	4,00	3,50	2,83	3,50
	N	6	6	6	6	6	6
	Std. Deviation	,516	,983	,000	,548	,983	1,049

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	<ul style="list-style-type: none"> - De duidelijke uitleg van de lessen - duidelijkheid, stappenplan - inspirerende suggesties, vooral vragendoosje en werken met visueel materiaal - duidelijke opbouw - de opdrachten die er bij zaten - opdrachten inspirerend - de opbouw
Wat heb je vooral gemist?	<ul style="list-style-type: none"> - Plaatjes suggesties van kringen. Tips hoe je kinderen kunt betrekken - verdiepingssuggesties voor kinderen die erg geïnteresseerd zijn - niet zo zeer iets gemist, eerder een teveel aan vragen - het thema duurt te lang - niets gemist eerder een teveel - niet zozeer gemist maar teveel aan vragen - de kinderen waren het praten over vragen na de 6e les wel zat.

Thema 2: Eigen namen

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep	t2duidelijk	t2bruikbaar	t2inspirerend	t2interesse	t2vragen	t2suggestie
1/2 Mean	3,00	3,00	3,00	4,00	3,00	3,00
N	1	1	1	1	1	1
Std. Deviation

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	
Wat heb je vooral gemist?	- Ik had al een les gedaan over namen, tweelingen, als je hetzelfde heet ben je dan ook hetzelfde. Die vond ik leuker.

Thema 3: Licht

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep	t3duidelijk	t3bruikbaar	t3inspirerend	t3interesse	t3vragen	t3suggestie
1/2 Mean	4,00	4,50	4,50	4,50	3,00	4,50
N	2	2	2	2	2	2
Std. Deviation	1,414	,707	,707	,707	,000	,707

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	- Duidelijk - alles -
Wat heb je vooral gemist?	- 'gemist'- de leidster gaat zelf door/of niet met vragen – het ligt aan de respons van de groep - niets -

Thema 4: Goed of niet goed

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep	t4duidelijk	t4bruikbaar	t4inspirerend	t4interesse	t4vragen	t4suggestie
1/2 Mean				4,00	4,00	4,00
N				1	1	1
Std. Deviation				.	.	.

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	
Wat heb je vooral gemist?	- ik vond het zelf een moeilijk onderwerp, omdat ik het oordelen op zich vaak tot veroordelen vind lijken. Want wie zegt wat er goed is of niet goed. Bijv. fietsen op de stoep, goed of niet goed. Dat is duidelijk. Maar ... Mark praat niet veel. Dan vind ik dat je niet kan praten over goed of niet goed.

Thema 5: Twee tulpen

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep		t5duidelijk	t5bruikbaar	t5inspirerend	t5interesse	t5vragen	t5suggestie
1/2	Mean	4,50	4,00	2,50	4,00	3,50	3,00
	N	2	2	2	2	2	1
	Std. Deviation	,707	1,414	2,121	,000	,707	.

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	<ul style="list-style-type: none"> - duidelijk - leuk dat er voelen en ruiken bij komt. Dat doen kinderen graag Dat element mis je bij andere onderwerpen soms helemaal. Dan wordt het te denkerig.
Wat heb je vooral gemist?	<ul style="list-style-type: none"> - ik vond vraag 2 te ver gezocht. Ik kon mezelf helemaal niet vinden in de vraagstelling 'een tulp als baby'. Ik begreep niet wat de bedoeling was als lees ik het 4x.
	<ul style="list-style-type: none"> - Afronding niet gedaan, omdat we al zo'n vol programma hebben en ik de kinderen niet wil overbelasten. -

Groep 3/4:

Hoe waardeer je de vijf verschillende thema's van het programma?

Thema 1: Als ik het niet dacht

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep		t1duidelijk	t1bruikbaar	t1inspirerend	t1interesse	t1vragen	t1suggestie
3/4	Mean	4,25	4,25	4,50	4,67	4,00	4,67
	N	4	4	4	3	3	3
	Std. Deviation	,500	,500	,577	,577	1,000	,577

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	- de nieuwe ideeën - afwisseling
Wat heb je vooral gemist?	- niets -

Thema 2: Getallen

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken

De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen
--------------------------------	---	---	---	---	---	---------------------------------------

groep	t2duidelijk	t2bruikbaar	t2inspirerend	t2interesse	t2vragen	t2suggestie
3/4 Mean	4,25	3,75	4,00	4,25	3,75	3,75
N	4	4	4	4	4	4
Std. Deviation	,500	,500	,000	,500	,957	,957

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	- de les over het cijfer 2 - doedingen
Wat heb je vooral gemist?	- bijgeleverde CD -

Thema 3: Trompet voor olifant

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep	t3duidelijk	t3bruikbaar	t3inspirerend	t3interesse	t3vragen	t3suggestie
3/4 Mean	4,40	3,80	3,60	3,80	3,20	3,40
N	5	5	5	5	5	5
Std. Deviation	,548	1,095	1,517	1,095	1,095	,894

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	- dat er gebruik gemaakt wordt van audio materiaal - het verhaal sprak de kinderen erg aan
Wat heb je vooral gemist?	- maar de materialen zijn niet meegeleverd, daardoor was de les niet uit te voeren -

Thema 4: Ik zie

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep		t4duidelijk	t4bruikbaar	t4inspirerend	t4interesse	t4vragen	t4suggestie
3/4	Mean	4,00	4,00	4,00	4,00	4,00	3,00
	N	1	1	1	1	1	1
	Std. Deviation

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	
Wat heb je vooral gemist?	

Thema 5: Woorden en dingen

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep		t5duidelijk	t5bruikbaar	t5inspirerend	t5interesse	t5vragen	t5suggestie
3/4	Mean	4,00		4,00	4,00	5,00	4,00
	N	1		1	1	1	1
	Std. Deviation

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	
Wat heb je vooral gemist?	

Groep 5/6:

Hoe waardeer je de vijf verschillende thema's van het programma?

Thema 1: Feiten en meningen

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep		t1duidelijk	t1bruikbaar	t1inspirerend	t1interesse	t1vragen	t1suggestie
5/6	Mean	4,50	4,50	3,00	4,00	4,50	4,50
	N	2	2	2	2	2	2
	Std. Deviation	,707	,707	,000	,000	,707	,707

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	<ul style="list-style-type: none"> - praktisch, direct uitvoerbaar - De keuze van de gespreksonderwerpen. Moeilijk om zoiets uit te leggen en te expliciteren, maar het lukte wel en het sprak ook aan. Dat had ik in eerste instantie niet gedacht. -
Wat heb je vooral gemist?	<ul style="list-style-type: none"> - kleurenfoto's, lessen waren lang -

Thema 2: Jezelf

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						

Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep		t2duidelijk	t2bruikbaar	t2inspirerend	t2interesse	t2vragen	t2suggestie
5/6	Mean	5,00	5,00	4,50	4,50	4,00	4,50
	N	2	2	2	2	2	2
	Std. Deviation	,000	,000	,707	,707	1,414	,707

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	- Dat je vooraf begint met het invullen van de flaps n.a.v. in te vullen stencil 'Dit ben ik'.
Wat heb je vooral gemist?	

Thema 3: Weten, denken, geloven

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep		t3duidelijk	t3bruikbaar	t3inspirerend	t3interesse	t3vragen	t3suggestie
5/6	Mean	4,50	4,00	3,50	4,50	4,00	4,00
	N	2	2	2	2	2	2
	Std. Deviation	,707	1,414	,707	,707	1,414	1,414

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	- De opbouw was zodanig dat het toch wel moeilijke thema concreter werd voor de kinderen
--	--

	-
Wat heb je vooral gemist?	

Thema 4: Deel en geheel

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep	t4duidelijk	t4bruikbaar	t4inspirerend	t4interesse	t4vragen	t4suggestie
5/6 Mean	4,50	4,50	4,50			
N	2	2	2			
Std. Deviation	,707	,707	,707			

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	- leuke lessen
Wat heb je vooral gemist?	- lange lessen

Thema 5: Regels

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken

De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen
--------------------------------	---	---	---	---	---	---------------------------------------

groep		t5duidelijk	t5bruikbaar	t5inspirerend	t5interesse	t5vragen	t5suggestie
5/6	Mean	5,00	5,00	4,00	4,00	4,00	
	N	1	1	1	1	1	
	Std. Deviation	

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	- Bedenk een onzinnige regel
Wat heb je vooral gemist?	
	- De kinderen vonden de vragen wel lastig (ik ook trouwens)

Groep 7/8:

Hoe waardeer je de vijf verschillende thema's van het programma?

Thema 1: Zeker weten?

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep		t1duidelijk	t1bruikbaar	t1inspirerend	t1interesse	t1vragen	t1suggestie
7/8	Mean	4,33	4,33	4,00	4,33	3,00	4,00
	N	3	3	3	3	3	3
	Std. Deviation	,577	,577	,000	,577	1,000	1,000

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	- kort en bondig; ik kon meteen aan de slag -
Wat heb je vooral gemist?	- een inleidende les over democratie -

Thema 2: Vrije meningsuiting

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken

De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen
--------------------------------	---	---	---	---	---	---------------------------------------

groep		t2duidelijk	t2bruikbaar	t2inspirerend	t2interesse	t2vragen	t2suggestie
7/8	Mean	4,67	4,67	4,67	4,00	4,00	4,00
	N	3	3	3	3	3	3
	Std. Deviation	,577	,577	,577	,000	,000	,000

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	
Wat heb je vooral gemist?	

Thema 3: Evolutie

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep		t3duidelijk	t3bruikbaar	t3inspirerend	t3interesse	t3vragen	t3suggestie
7/8	Mean	4,50	4,00	4,00	4,50	3,50	3,00
	N	2	1	1	2	2	2
	Std. Deviation	,707	.	.	,707	,707	1,414

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	- heel praktijkgericht
Wat heb je vooral gemist?	-

--	--

Thema 4: Muziekclips

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep		t4duidelijk	t4bruikbaar	t4inspirerend	t4interesse	t4vragen	t4suggestie
7/8	Mean	4,00	4,00	4,00	5,00	5,00	5,00
	N	1	1	1	1	1	1
	Std. Deviation

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	
Wat heb je vooral gemist?	

Thema 5: Straffen

Ik vond de handleiding						
onduidelijk	1	2	3	4	5	duidelijk
onbruikbaar	1	2	3	4	5	bruikbaar
niet inspirerend	1	2	3	4	5	inspirerend
Wat vonden de kinderen – naar jouw idee – van het thema?						
Het thema interesseerde hen niet	1	2	3	4	5	Het thema interesseerde hen
De vragen sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De vragen leidden tot levendige gesprekken
De suggesties sloegen niet aan	1	2	3	4	5	De suggesties activeerden de kinderen

groep		t5duidelijk	t5bruikbaar	t5inspirerend	t5interesse	t5vragen	t5suggestie
7/8	Mean	4,00	4,00	3,50	4,00	4,00	4,00
	N	2	2	2	2	2	2
	Std. Deviation	,000	,000	,707	,000	,000	,000

Wat vond je vooral sterk in de handleiding?	
Wat heb je vooral gemist?	

